

Etik utifrån ett samiskt perspektiv i mötet med film och fotografi

Kajsa Kuoljok

Med avstamp från äldre filmer och fotografier diskuteras i denna artikel arkivmaterial med samisk närvaro¹. Syftet är att från ett samiskt perspektiv belysa tankar och erfarenheter av forskning och dokumentation i olika former och att sammanlänka det med tankar kring etik. Förhållningssättet till äldre samiskt arkivmaterial är inte statiskt utan föränderligt och under 2000-talet har en mer medveten hållning till etiska frågor rörande urfolk vuxit fram. I all form av arbete med insamling av forskningsmaterial har vi två dimensioner av etik att förhålla oss till: det som den nationella lagstiftningen reglerar samt en personlig och praktisk etik som uppstår i mötet mellan människa och material eller människor emellan. I denna artikel utgör personliga berättelser och erfarenheter från mina samtalspartners ett empiriskt underlag för diskussionen. Deras motberättelser bidrar med alternativa historier i förhållande till de berättelser som presenterats genom majoritetsbefolkningens ögon och röst i form av film och foto. Idag utgör den äldre generationen betydelsefulla förmedlare av samisk kultur och historia till en yngre generation. Genom deras personliga berättelser bidrar de med kunskaper som annars är omöjliga att nå. Även om det är mina samtalspartners berättelser som utgör det empiriska materialet i artikeln så lyfter jag in mina egna reflektioner och tankar. Här har min egen samiska tillhörighet och bakgrund varit en central del i det ömsesidiga utbytet av kunskap.

Bakgrund och syfte

Utgångspunkten i artikeln är äldre arkivmaterial med samisk närvaro. Arkivmaterialet i fråga är framförallt äldre filmer men jag kommer även att beröra fotografier. Syftet är att från ett samiskt perspektiv belysa tankar och erfarenheter kring medverkande i forskning och dokumentation och att sammanlänka det med tankar kring etik. I all form av arbete med insamling av forskningsmaterial har vi två dimensioner av etik att förhålla oss till: det som den nationella lagstiftningen reglerar² samt en personlig och praktisk etik som uppstår i mötet mellan människa och material eller människor emellan; jag fokuserar på det senare, den personliga och praktiska etiken. Två begrepp som är centrala i diskussionerna kring etik, som jag har valt att lyfta fram, är samtycke och ömsesidighet. En annan viktig dimension av det praktiska etiska förhållningssättet av insamling av samisk kultur som diskuteras i artikeln är hur ”verkligheten” framställs, vad som lyfts fram och vad som inte lyfts fram i den slutliga produkten. I artikeln blickar jag å ena sidan inåt mot de känslor och tankar som uppstår när vi ser filmerna eller äldre fotografier, å den andra utåt mot den kultur som rådde i samhället under 1900-talet när materialet samlades in.

Historisk blick på film och bildbruk med samer

Frågan om erfarenheter och tankar kring samiskt medverkande i film aktualiseras i samband med Åjtte museums delaktighet i

projektet *Samisk audiovisuell samling*³, ett projekt som har samlat filmer och teveprogram från olika arkiv och på webb som relaterar till samer och samisk kultur i en databas. Åttens uppgift i projektet har dels varit att tillföra metadata, det vill säga data om data, till filmerna från ett samiskt perspektiv, dels att arbeta med etikfrågan. Den samiska kulturen har med sitt levnadssätt intresserat och fascinerat majoritetsbefolkningen och intresset från filmindustrin har funnits så länge som tekniken har gett den möjligheten. Filmerna speglar en vid bredd av filmgenrer och de äldsta filmerna med samer är från 1906. I de svart-vita stumfilmerna inspelade i början av 1900-talet är det mer ett betraktande på avstånd med inslag av vardagsliv i närbild. I de äldre ljudfilmerna kombineras bilden med speakerns utsagor som speglar en romantiserad bild om "lappen" och om livet i norr. Val av motiv och sättet där samerna porträtteras genom en generaliserad bild där kolten, renen och kåtan står som symboler för samiskt liv är bundet till tankegångar som inspirerats av den så kallad "Lapp ska vara lapp"-politiken.

Under slutet av 1800-talet växte "Lapp ska vara lapp"-politiken fram som var baserad på en idé om den "riktiga" samer som en nomadiserande renskötare (Lantto 2000, Mörkenstam 1999, Lundmark 1998). Uttrycket myntades 1906 av kyrkoherden och folkskolinspektören Vitalis Karnell (Lantto 2000). Med denna politik befästes bilden av vad som var samiskt liv och tankar om det "äka" samiska livet. Politiken förstärkte en uppdelning av samerna i två grupper: de "äka" renskötande samerna och de icke renskötande samerna (Lantto 2010:160). Synen på de renskötande samerna som de "äka" samerna speglar ett hierarkiskt tankesätt som reproducerades och befästes i filmer och fotografier och annan dokumentation och även genom museers insamling och utställningar. Det mer eller mindre rasistiska sätt på vilka samer har blivit beskrivna av icke-samer genom århundraden bör enligt professorn i samisk litteratur Vuokko

Hirvonen (2008) betecknas som lappologi. Lappologerna riktade sin dokumentation och insamlingsmetoder mot vad de såg som de äldsta och mest autentiska formerna av samisk kultur. Ett stort intresse låg i att lyfta fram det som var annorlunda mot majoritetskulturen.

Kameran och fototekniken fick en viktig roll i vetenskapen (Broberg 1990:137) och blev ett verktyg för den framväxande koloniala etnografen/antropologen och missionen, liksom för fjällturismen och rasforskningen (Silvén 2021: 73). Historikern Tommy Gustafsson (2007) visar i avhandlingen *En fiende till civilisationen: manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet* på vilket inflytande film hade på samhället när det gäller att skapa en sinnebild av olika tankeströmningar. Gustafsson menar att filmerna visade att det existerade en lång rad olika förställningar om "de andra" och att filmkulturen var en plats där samhälleliga föreställningar skapades och reproducerades och genom detta blev ett svenskt rastänkande påtagligt (2007:305).

Forskningsetik och forskareetik

Den maoriska urfolksforskaren Linda Tuhiwai Smith (2012) har i sin bok *Decolonizing Methodologies* lyft fram hur begreppet "forskning" länge förknippats med negativa erfarenheter. I många urfolkssamhällen uppfattas forskning som en process som exploaterar urfolk, deras kultur, deras kunskap och deras resurser (2012:xi). Sättet som forskning, dokumentation, filmning och fotografering har skett på när det gäller samer har, precis som för många andra urfolk, historiskt sett inte alltid präglats av respekt för den enskilda människan. Erfarenheter hos urfolk visar att forskare, insamlare och filmare har satt sina egna intressen främst, snarare än en känsla av ömsesidighet eller tankar om att deras arbete ska vara till nytta för det berörda samhället. Sådana erfarenheter är en del av den samiska historien och som kan upplevas i vår samtid likaväl som i det förflutna.

Med tiden prövas och omskapas forskning och tankar kring etik, vilket leder till ett ständigt omskapande av metoder. Idag har vikten av att genomföra forskningen utifrån andra metoder som inkluderar samiska intressen uppmärksammats allt mer. I Sverige finns idag inga etablerade riktlinjer att förhålla sig till vid forskning som rör urfolk. Historikern Anna-Lill Drugge (2016) beskriver hur osäkerheten är stor när det gäller vilka etiska riktlinjer som ska följas för forskning i samiska ämnesområden. Viljan finns att forska på ett sätt som är etiskt försvarbart ur ett samiskt perspektiv, men det finns få verktyg och begränsat stöd för hur man ska gå tillväga för att kunna göra det. I andra länder finns forskare som arbetar med urfolksforskning utifrån riktlinjer som är fastställda av urfolksorganisationer (jfr Smith 2012, Kuokkanen 2008, Porsanger 2004). Med anledning av att det saknas en nationell, övergripande forskningspolitisk strategi för samerna och samiskrelaterad forskning i Sverige har Sametinget (2021) arbetat fram en forskningsstrategi. Strategin är en sammanfattning av de strategiska övervägningar och principiella utgångspunkter som Sametinget anser kan bilda grund för en ny nationell framåtsyftande samisk forskningspolitik (s. 4). Även Sámiid Riikkasearvi, Svenska samernas riksförbund (SSR) (2019) har utarbetat riktlinjer för forskning och projektsamarbeten vars huvudsakliga fokus är att få mandat över den forskning och projekt som genomförs om samer, deras kultur, näring, språk och så vidare. SSR följer därmed en internationell urfolksinriktning.

Forskarens roll

Det har skett stora förändringar när det gäller tankar kring etik gentemot de samiska medverkande än de som rådde bara för några årtionden sedan. Det är viktigt att ha i åtanke att arkivmaterialet tolkas genom de värderingar som råder idag. En viktig del i vårt arbete idag är att ha de etiska kraven i åtanke för såväl nutida som äldre arkivmaterial.

Denna utgångspunkt skall upprätthållas vare sig människan lever idag eller tillhör tider som varit och därmed inte längre kan uttala eller försvara sig. Metodologin som jag i mitt arbete med forskningen på Åjtte museum eftersträvar är att vara lyhörd och inkännande för vad som är etiskt hållbart under hela arbetsprocessen. Etiska överväganden gäller frågor om hur materialet samlas in, hur jag kommunicerar arbetet med mina samarbetspartners och hur jag använder materialet. Etnologen Fataneh Farahani (2010:115) lyfter fram vikten av självreflexivitet, att man bör vara uppmärksam på konstruktionen av sina egna erfarenheter, frågor och tolkningar. En forskare skriver alltid utifrån en position som har formats av hens personliga historia och erfarenheter och den kunskap som forskningen ger är alltså varken oberoende eller strikt objektiv. I Sápmi har många forskare passerat och människor, inklusive jag själv, har lagt ner mycket tid på att dela med sig av både tid och kunskap. Min upplevelse av att vara den som delar med mig av min kunskap till forskare/studenter och till exempel av att ställa upp på att fotograferas, gör mig ännu mer medveten om förväntningarna på en forskares etiska övervägande.

Mina samtalspartners är tre kvinnor från Jokkmokk-området: Karin Tuolja och Birgitta Kuoljok, som båda är födda på 1940-talet, samt Kristina Åstot-Utsi, som är född på 1950-

Kristina Åstot-Utsi, Karin Tuolja och Birgitta Kuoljok.
Foto: Åjtte/Gunilla Falk.

talet. De är alla personer som jag är släkt med och därmed har en personlig närhet till. Jag delar inte bara ett släktskap med mina informanter, utan vi delar även en kulturell bakgrund och förståelse, vi delar med andra ord samma glasögon med vilka vi ser på världen. Detta menar jag påverkar intervjuerna. Våra relationer har skapat förutsättningar för informella och öppna samtal under intervjuerna. Min insiderposition har underlättat tolkningen av deras berättelser, då jag har kunnat observera och förstått tonläge och det som sägs ”mellan raderna”. Genom informella intervjuer som är mer som samtal och diskussioner menar etnologen Marianne Liliequist (2016:66) att materialet konstrueras i en dialog och informanterna skapar materialet tillsammans med intervjuaren.

Karin, Birgitta och Kristina har medverkat vid flertalet filmvisningar som genomförts på museet. Efter filmvisningarna har vi samtalat och de har varit villiga att dela med sig av sina erfarenheter i intervjuer. De är inte anonymiserade i texten, ett val som de har godkänt. Detta gäller även det äldre intervjumaterialet som förekommer i texten. Det finns både för- och nackdelar med att namnge personer i texter. Informationen tillförs ett mervärde men framförallt handlar det om vikten av att äga sin egen berättelse. Antroplogen Solveig Joks (2015:77) ger ett exempel på hur namngiven information kan ge mervärde: ”I Sirbmåområdet har jag lärt mig att personidentifiering i berättelsen är viktig och om namnen anonymiseras kommer berättelserna att försvagas. Det handlar om att kunna äga sin egen berättelse...”. Joks lyfter fram jojk som ett exempel och hänvisar till professorn och historikern Nils Jernsletten (1978). Jernsletten beskriver jojkens betydelse som en bekräftelse på en individs identitet och någonting som ger individen en tillhörighet i familjen och i det samiska samhället (s. 111). Vidare blir det viktigt att de andra i samhället vet att individen är en del av dem. Precis som det finns positiva aspekter med att namnge personer finns det

också positiva aspekter med att anonymisera. Ett exempel är att vid anonymisering av texten färgas inte läsaren av kunskapen om vem informationen kommer ifrån och värderar inte informationen därifrån.

Egna och andras erfarenheter

De personliga berättelserna och erfarenheterna från mina samtalspartners utgör ett empiriskt underlag för en diskussion om olika etiska frågor ur ett samiskt perspektiv. Jag vill bidra med erfarenheter av de effekter eller känslor som filmning eller fotografering har lämnat efter sig hos berörda samer. Även om det är informanternas berättelser som utgör det empiriska materialet i artikeln så lyfter jag in mina egna reflektioner och tankar. Genom att vara öppen om interaktionerna mellan mina egna tankar och känslor och deltagarnas så återger jag inte bara den historia som har delats med mig, utan även mitt eget utforskande av att vara en forskare och människa. Mitt arbete tangerar i den meningen en autoetnografisk text som gärna tar formen av berättelser som sammanfogar forskarens erfarenheter, etnografiska beskrivningar och analysen av andra människor (Ellis m.fl. 2011:278, Liliequist och Silow Kallenberg 2022:165). Etnologerna Evelina Liliequist och Kim Silow Kallenberg menar att inom autoetnografi utmanas förgivettagna normer och konventioner för hur kunskap kan nås (s. 156). Autoetnografi är nära angränsande till urfolksmetodologi som också har förkroppsligade erfarenheter i relation till en kollektiv historia som ett verktyg för att skapa dekoloniserad kunskap som motsätter sig en västerländsk idé om objektivitet (s. 156). I avhandlingen *Writing-Weaving Sámi Feminism: Stories and Conversations* särskiljer genusvetaren Ina Knoblock (2022:101) autoetnografiska texter från urfolks berättelser om kolonialism då de senare förkroppsligas genom personliga berättelser. Knoblock skildrar former av berättande genom begreppet *Mujttalit* som syftar till att erinra sig och (åter)skapa samisk

historia, nutid och framtid (s. 17). Detta sker både genom författarens eget och andras berättande, exempelvis skildringar i litteratur och film.

En erfarenhetsbaserad metodutveckling

Metoden med vilken jag närmar mig arkivmaterialet, som ibland speglar en nedlåtande syn på samerna, görs i en dialogform med det samiska samhället. Detta är en metod som vuxit fram genom de många olika projekten som genomförts på museet och som inte enbart används när forskningsämnet är kopplat till svåra och känsliga frågor. Min inifrånposition har möjliggjort det täta och nära samarbetet där en nära dialog med lokalsamhället har varit grunden. Linda Tuhiwai Smith (2012:1) hävdar att i århundraden har ursprungsbefolkningens historia, kunskaper och praxis skrivits och presenterats genom kolonistörernas ögon och röst. För att vi själva ska vara huvudpersoner i forskning om och för oss själva menar Smith att *motberättelser* kan utgöra kraftfulla former av motstånd och bidra till att avkolonisera kunskapsbyggnaden. Dessa motberättelser kan bidra med en alternativ historia, vilket är ett mål med mitt arbete.

För att uppnå ett djup och en mångfald av röster genomfördes filmvisningar samt intervjuer med samer i olika åldrar. Filmer har visats för inbjudna grupper på Ájtte museum i Jokkmokk men även på olika platser runt om i Sápmi. Filmvisningar för speciellt inbjudna deltagare representerar ett arbetssätt där vi tillsammans närmar oss filmerna i en grupp. Det var främst en äldre generation som bjöds in till dessa filmvisningar men även yngre personer har deltagit. I tidigare dokumentation kring filmerna eller i själva filmerna är samerna sällan representerade med sina namn. Att de porträtterade står där utan en bakgrundshistoria är ingenting som är speciellt för just film, detsamma gäller mängder med fotografier från den här tiden. Information saknas som för en samisk betraktare är viktig och som gör

att man på ett personligt plan kan knyta an till dem. Det är namnen på de medverkande eller på platserna där de är fotograferade/inspelade. Den beskrivande texten kopplad till filmer och fotografier är ofta mycket kort. Hur inspelningarna eller dokumentationerna skedde finns sällan nedtecknat.

Filmvisningen har haft en social funktion med möjligheten att samlas och prata. Berättelserna som kom fram är olik dem som textremsorna eller speakern i filmerna berättar. Det var levande minnen och livliga berättelser om händelser, platser och om livet. Det var berättelser om människor, deras familjemedlemmar eller bekanta. Den ursprungliga ambitionen har varit att prata om upplevelsen av dessa dokumentationer för att skapa en förståelse för hur de har påverkat de medverkande samerna. Flertalet som har deltagit i intervjuerna har dock inte själva medverkat i filmer utan utgör huvudsakligen efterlevande till dem som varit med på film. Det begränsar vilka berättelser som varit möjliga att dela med sig av; flertalet dock sådana som hade blivit intervjuade eller fotograferade av forskare eller turister, eller så hade de familjemedlemmar, släktingar eller bekanta som hade erfarenhet av detta.

Samtalen under filmvisningarna har varit viktiga då de bidragit med en djupare förståelse för olika tolkningar av innehållet. Smith (2012) pekar på att relationerna och processerna i sig är minst lika betydelsefulla som resultatet av forskningen. Genom dessa filmvisningar blev deltagarna mina samtalspartners och med detta byggdes kunskap upp tillsammans med dem. När filmerna visades kunde tankar och känslor komma upp till ytan och sätta igång processer. Det kan vara där och då som ord sattes på det man annars inte har pratat om. Filmvisningarna resulterade i att viktiga diskussioner kring etik initierades. De relationella aspekterna mellan oss, det vill säga mig, filmbesökaren, samtalspartnern, lokalsamhället, arbetssättet, bidrog till utfallet av diskussionerna.

Turister vid Stuur Muorkegárttje, Stora Sjöfallet. Foto: Julius Horn.

Några av de tankar som uppkommit under dessa möten presenteras i de följande styckena genom personliga berättelser av Birgitta, Karin och Kristina. I deras berättelser illustreras tankarna kring etik utifrån begreppen samtycke och ömsesidighet samt det praktiska etiska förhållningssättet till hur "verkligheten" framställs, vad som lyfts fram och vad som inte lyfts fram i den slutliga produkten.

Etik genom de personliga erfarenheterna

Tre män reser längs Kaitumälven. I den svart-vita filmen *Vildmarksälven* (Madsén 1967) färdas de i en båt längs älven. En manlig berättarröst beskriver färden. De stannar till hos en familj som fiskar i älven och gör ett besök i en torvkåta. Inne i kåtan sitter en kvinna och bilden är fäst på henne. Reportern säger: "Här har man en sund inställning till publicitet och påflugna tv-reportrar. Susanna

varför vill du inte bli fotograferad?" Kvinnan i bild svarar leende: "Jag är så gammal, jag bryr mig inte om det." Reportern säger: "Det är inte för att du ska komma fram i ett vackert foto utan att man ska få veta hur du har det." Skratt hörs i bakgrunden. Reportern fortsätter: "Tycker du inte att det skulle vara roligt att berätta hur en lapphusmor sköter sitt hushåll?" Susanna i bild svarar: "Nej, nog ser ni hur det är." Kameran sveper över de övriga i kåtan som sitter på golvet med en kopp kaffe framför sig på det låga bordet. Reportern fortsätter att försöka dra ut svar från henne, han kommenterar hur de har det i kåtan och vad de äter. "Och så kommer det främmande, och då bjuder du på kaffe, mitt på golvet." "Ja", säger hon. Reportern fortsätter att kommentera kvinnans arbete och säger: "Och du skojar med alla som kommer." Susanna svarar: "Ja, jag vet inte om jag skojar." Snabbt säger

reportern: ”Ja ibland vet man inte vilket du menar. Om du menar skämt eller allvar. Vet du det själv?” Susanna svarar: ”Ja nog vet jag väl själv vad jag gör.”

En bit vidare in i filmen besöker männen ett annat fiskeläger lite högre upp efter älven. Utanför en tältkåta står en äldre kvinna. Bilden är fäst på kvinnan och reportern säger: ”Hon vill inte gärna bli fotograferad hon heller i vardagskläder och i rök.” Nu filmar de inne i tältkåtan, kvinnan sitter vid elden och håller för ansiktet med handen, hon är vänd mot elden. Mannen sitter bredvid böjd fram mot henne. Han säger: ”Men vi har ju rest så lång väg för att få visa hur lapparna har det.” Mannen drar i hennes arm för att försöka dra bort handen. ”Det finns ju ingen fler lappkåta att visa. Och alla tycker så mycket om Elsa, en trevlig värdinna. Vad gör då kläderna? Hur kommer det sig Elsa att du bor här i tältkåta?” Kvinnan tittar på mannen och fortsätter att skyla ansiktet. Reportern fortsätter: ”Kan du tala om det för att du är den sista i Gällivare som har det. Trivs du bra i tältkåta?” En mansröst hörs i bakgrunden, en man som pratar samiska översätter och som verkar instruera kvinnan. ”Jo, tältkåta är det bästa”, svarar Elsa. Nu har hon tagit bort handen från ansiktet och tittar på mannen.

Filmen *Vildmarksälven* (Madsén 1967) utgör ett illustrativt exempel på en av många filmer där målet har varit att resa från plats till plats för att samla in kunskap som sedan ska förmedlas till majoritetssamhället. De manliga reportrarna färdades med båt och till fots med sin filmutrustning för att producera en film för en publik som inte tidigare har en kunskap om människorna och naturen, det vill säga om samerna och markerna i norr. De beskrivna filmklippen lyfter fram många frågor som kan diskuteras, frågor som handlar om erfarenheter av kontakterna med dessa filmare, insamlare, turister och forskare som har passerat under årens lopp. När det gäller filmer som den ovan beskrivna är det uppenbart att besöken av filmarna måste ha

gjort något med människorna som kom att befinna sig framför kameran. Kvinnorna i filmen, Susanna och Elsa, som fick besök av de resande reportrarna visade att de kände sig obekväma med att bli filmade, vilket de uttryckte både verbalt och genom sitt kroppsspråk. Det är inte lätt att idag skapa förståelse för vad som skedde vid filminspelningen utan att hänge sig åt spekulationer. Filmen är inspelad under 1960-talet så det finns ingen möjlighet till en personlig reflektion från kvinnorna idag. I filmen framgår att de båda kvinnorna hade tidigare erfarenheter av besökande turister. Med en ökande fjällturism så var det vanligt att samer sålde rökt fisk tillsammans med ett bröd bakat över elden, en glödkaka. Man kunde också sälja en kopp kaffe. Förväntningarna kan därför vara från reportrarna att kvinnorna ska vara mer tillmötesgående. Reportrarna som är på resa kommer hem till dem och agerar drivande i filminspelningen. Uppenbarligen ser reportrarna filmningen som en ”oskyldig” inverkan för kvinnorna. Reporterns tolkning av oviljan att medverka i filminspelningen är kopplat till ålder och utseendet. Kvinnorna tycks inte ställas inför några val, om de vill medverka eller inte.

Jag tittar på filmen tillsammans med Karin och Birgitta. Filmen lämnar en dålig känsla hos oss. ”De tilltalar kvinnorna som att de var barn”, säger Karin och Birgitta medan vi ser på filmen. Det har passerat mer än 50 år sedan filmen ovan spelades in. Karin och Birgitta som båda är födda i mitten av 1900-talet har upplevt stora förändringar under sin livstid, både i sin egen värld men även i omvärlden. De är uppvuxna med renskötseln och har levt i tältkåta och flyttat med klövjerrenar till högfjällen. De har gått i nomadskola och bott långa tider utan sina föräldrar. Markerna de bott på har förändrats av skogsbruk, järnvägar och vattendämningar. Jag funderar på hur alla dessa händelser förmedlas i filmerna jag ser? När det gäller industriförstörelser såsom vattenregleringarna, gruvindustrin och

järnvägens utbredning så presenteras deras verksamheter många gånger i ett positivt ljus. Bilder av ett vackert och ödsligt landskap i norra Sverige betonas. Det är många av filmerna som är inspelade med synsättet att det är skillnad mellan det samiska och det svenska samhället, vilket främst förmedlas genom narrativen. En känsla som infinner sig hos mig när speakern för fram berättelsen är att det är filmaren som är innehavare av kunskaper medan samerna i filmerna ses som passiva objekt. Även det förgångna språkbruket, där det nedsättande ordet "lapp" används, är problematiskt för mig och jag studsar till när det förekommer i filmerna. Medan jag kämpar med att distansera mig från språkbruket i filmerna så förbiser Karin och Birgitta detta. De har under sin uppväxt upplevt hur det är att kallas "lapp", både som skällsord och som en vardaglig etikett. Ordet "lapp" har sitt ursprung i lappologin och är ett nedsättande och ålderdomligt språkbruk som inte används idag. Jag har valt att skriva termen inom citattecken för att poängtera att det är en olämplig term att använda idag. Ordet "lapp" river upp starka känslor än idag hos en större samisk allmänhet, vilket blev tydligt när statens advokater använde ordet i Girjasmålet.

Samtycke?

Filmvisningarna har skett i hörsalen där särskilt inbjudna har kommit för att se filmer med samisk medverkan. Filmerna är äldre svart-vita filmer som visar samiskt vardagsliv, kvinnor och män som rustar med föremål utanför kåtan, barn som leker, förberedelser och flyttningar med rajden. Ibland har deltagarna känt igen familjemedlemmar och vänner. Filmerna vid det här tillfället är speciellt utvalda för de inbjudna då de är inspelade i för dem bekanta miljöer, i fjällområden kring Jokkmokk.

Jag frågar Birgitta, som har deltagit i filmvisningen, vad hon tänker när hon ser på filmerna? Hon svarar: "Jag sitter bara och tänker för mig själv, hur kunde de ställa upp

på detta? Det kan göra mig så upprörd, jag blir arg." I många av filmerna i arkivet förekommer ett raljerande och nedlåtande sätt att tala kring händelserna på filmduken där samer förekommer och ordet "lapp" är vanligt förekommande. Under denna filmvisning som Birgitta har deltagit i, så har det i huvudsak visats äldre stumfilmer. Eftersom det är svart-vita filmer framträder detaljer i dräkter och miljöer tydligt. Därför blir filmerna för mig vackra att se på.

Jag undrar var hennes känslor kommer ifrån, vad handlar de om? Birgitta förklarar att hon upplever att samerna blev utnyttjade förr, att de var för gästvänliga och aldrig nekade någon när de uppmanades att ställa upp för fotografier, intervjuer eller att bli filmade. Under sin uppväxt har hon mött en strid ström av framförallt turister men det har även passerat forskare och filmare som har velat filma eller fotografera henne då; ett samiskt barn i kolt. Saltoluokta, där de periodvis bor under sommaren, är en plats som är relativt lättillgänglig för besökare då det finns en turiststation belägen där. Att det är en populär besöksplats avspeglas i det äldre filmmaterialet, platsen förekommer såväl i spelfilmer som i journalfilmer och privatfilmer. Solnedgången i Saltoluokta är närmast obligatorisk i filmer från den norrländska delen av Sverige.

Jag funderar över begreppet samtycke och frågar Birgitta om hon tror att samerna i filmerna hade chansen att säga nej, om hon tror att någon frågade dem om lov? När det gäller spelfilmer så har samer engagerats för att spela roller i filmer. När det gäller andra filmer, såsom journalfilmer eller privatfilmer, så är det mer osäkert om de har tillfrågats. "Kanske var det så", svarar Birgitta, "att ingen frågade dem, det var ju så det var på den tiden att de tog för givet att man skulle ställa upp på allt. Mig frågade de inte om lov när de tog bilder av mig som barn", säger Birgitta.

Ernst Manker, etnograf på Nordiska museet var en av många aktörer som reste till Sápmi och dokumenterade samisk kultur. En

liten glimt av de samiska erfarenheterna av dessa dokumentationer finns att finna i hans uppteckningar, något som har undersökts av etnologen Eva Silvén (2021). Silvén beskriver hur Manker vanligtvis inte möttes av någon avog inställning till att ta bilder utan det hände att han blev direkt uppmanad att fotografera, men att han också kunde bli avvisad och möta motstånd (s. 76). Samtidigt som han går omkring med kameran synlig för att han ”velat uppträda öppet och ärligt och inte sprungit och tjuvknäppt i tid och otid” (s. 76) finns det i hans uppteckningar hur han i smyg fotograferar (s. 280). Jag tänker att det är sådana kollektiva erfarenheter som kan ha varit medskapande till Birgittas motvilja att bli fotograferad, som hjälper till att förklara varför hon tänker, känner och agerar som hon gör. På ett fotografi i boken *Friktion* (Silvén 2021:78) syns en ung kvinna och hennes mor, i bakgrunden syns en tältkåta: ”Inga Prost i silverknappsbalte och sidensjalett. Frågar mamma om lov att fotografera sig”, Viikujärvi, Vittangi sameby, Kiruna 1929. Mor och dotter tittar med allvarliga blickar på varandra, i fotografiet ser de stela ut och situationen ser ut att vara arrangerad. Den innehåller de klassiska attributen, kolten, kåtan och även en förrådsställning.

Mankers återgivning av dokumentationerna representerar hans perspektiv och bild av verkligheten, dock inte det samiska perspektivet. Silvén skriver att Mankers bilder och bildtexter vittnar om spännvidden mellan hans blick på samerna som å ena sidan vänner och medhjälpare, å andra sidan vetenskapliga studieobjekt (s. 73). När jag tidigare pratat med människor i min närhet om deras erfarenheter och tankar om Mankers besök och dokumentationer i Sápmi fick jag ta del av andra berättelser, sådana som inte fanns att finna i de böcker han skrivit. Det är berättelser som speglar Manker som en forskare/fotograf som inte alltid visade hänsyn och respekt för de människor han mötte i Sápmi. I boken *Mitt liv som renskötare* (2007:33) berättar

Apmut-Ivar Kuoljok hur forskare eller andra som ville följa med samerna under sommaren, bara kom och dessutom förväntade sig att bli förplägade av värdfamiljen. Manker och medföljande forskare flög vid ett tillfälle upp till platsen där Apmut-Ivars familj befann sig för att slå följe med dem ner från sommarlandet. Trots att de kom upp med flyg och hade all möjlighet att frakta upp mat kom de tomhända och räknade med den samiska gästfriheten (s. 34). Detta innebar att samerna själva, som redan innan hade dåligt med mat nu var tvungen att ransonera.

Visuell dokumentation

När det gäller visuell dokumentation så förhåller sig alla på olika sätt till att bli filmade eller fotade, det är en subjektiv erfarenhet. Precis som Birgitta beskriver sina känslor ovan, så är det inte alltid som den enskilda personen önskar bli visuellt synliggjord. Denna insikt kan knappast undgå den som tittar på de äldre filmerna eller i äldre fotosamlingar. Här har människor iscensatts i sysslor som filmaren har regisserat. Samerna i de äldre filmerna står där allvarliga framför kameran. De gamla filmerna och fotografierna påminner oss om hur synsättet mot samerna var förr, då många upplevde att de inte var lika mycket värda som majoritetsbefolkningen. Det pekar på det ansvar som krävs idag i vårt insamlingsarbete, en personlig ansvarsskyldighet för att möta våra samarbetspartners på deras villkor.

Äldre filmer med samisk närvaro är ett arkivmaterial som allmänheten inte har haft så stor tillgång till förr, men som idag får allt större spridning. Fotografierna däremot är ett arkivmaterial som allmänheten länge har haft tillgång till. De har fungerat som en källa till minne och kunskap. Mitt samtal med Birgitta för mina tankar till samlingarna av fotografier tagna av Statens rasbiologiska institut. Institutet i Uppsala bedrev undersökningar av befolkningen och organiserade bland annat skallmätningar och fotograferingar av samer

(Gustafsson 2007:211, 259). Dessa samlades i album och fotografierna cirkulerar idag i olika sammanhang. För mig, som för många fler, har ursprunget till fotografierna tidigare varit känt. Det är dock inte förrän idag som uppkomsten av dem diskuteras i en större utsträckning. Herman Lundborg, som var chef för institutet, såg en fara med en eventuell rasblandning och för att bevisa den tesen studerade han bland annat samerna (Lundmark 1998:90). Fotografierna skulle kommunicera de rasbiologiska idéerna och bekräfta tesen om rasmässiga karaktärsdrag hos olika människor, till exempel genom att medelålders samer jämfördes med fotografier på nordiska ungdomar för att visa på samernas underlägsenhet (Gustafsson 2007:211). När jag ser på de äldre filmerna tänker jag att deras uppkomst kanske inte lika tydligt var kopplat till en rasbiologi, men många av dem är producerade under en tid då dessa tankar förekom, vilket avspeglar sig i sättet som samerna framställs på.

När Birgitta berättar om sina känslor för dessa insamlare av samisk kultur reflekterar jag över mina egna känslor. I min roll som etnolog och forskare ser jag på fotografierna som en källa till kunskap. När jag har sett de svart-vita fotografierna föreställande samer i kolt har jag häpnat över vilka vackra dokumentationer av dräkter dessa fotografier utgör. Jag har också sett nakenbilder av samer som har fått mig att må illa och titta bort. Som same så känner jag en sorg över de övergrepp som denna undersökning inneburit. Jag har funderat på hur det var möjligt att en sådan här insamling kunde ske? Det är någonting som är svårt för oss idag att förstå.

Senare, efter att tillsammans med Birgitta och Karin än en gång ha tittat på äldre filmer, försöker jag resonera kring dessa fotografier. Jag frågar först hur de känner inför de rasbiologiska fotografierna. Birgitta svarar snabbt att hon inte vill se dem. ”De är avskyvärda.” Karin har en annan syn på fotografierna, hon menar att de vid första anblicken är vackra att titta på. ”De svart-vita

fotografierna har en skärpa som gör att varje anletsdrag blir tydligt. Jag har sett mina släktingar, det är ett vackert fotografi”, berättar Karin. På fotografierna framträder koltarna tydligt. Karin menar att det är som att titta på vilka svart-vita fotografier som helst. Den känslan förändras dock när man sedan ser att de är ett nummer på bilden och då förändras allting. ”Min nästa känsla är att det är kusligt att se fotografierna.” Karin förklarar att det är som att se de äldre filmerna, hon fokuserar på att se på människorna. ”Känner jag igen dem? Var är de inspelade? Allt runt omkring försvinner. Om speakern talar om samerna på ett raljerande sätt och använder ordet lapp så hör jag inte det. Jag är så fokuserad på människorna, på deras ansikten.”

Jag undrar om de någonsin hört någon prata om dessa händelser eller prata om fotografierna? ”Ja, tänk att ingen pratade om det”, säger Karin. ”Och tänk att vi aldrig har frågat om det”, inflikar Birgitta, ”det var ingenting som man pratade om.” Birgittas mamma var bara ett barn när hon undersöktes av rasbiologerna. Under uppväxten har ingen i familjen pratat om sina upplevelser av dessa undersökningar. På museet finns kopior av listor på dem som mättes av rasbiologerna, beskrivna med namn och deras mått. Som jag har förstått det så fotograferades inte alla utan bara en del av dem som undersöktes, några fotograferades med kläderna på och några fotograferades utan kläder. Det finns ingen anmärkning i liggarna som skvallrar om vilka som har blivit fotograferade. Skolbarnen fotograferades under tvång, äldre människor som vistades på ålderdomshem utsattes för påtryckningar för att låta sig mätas och andra vuxna hittade man i hemmen eller vid större kyrkhelger och marknader (Lundmark 2007:24). Institutets reseassistent hade med en egen framkallningsutrustning och de som medverkade lovades ett foto av sig själva, något som verkar ha varit ett effektivt lockbete (ibid.).

Jag frågar hur kommer det sig, varför pratade man aldrig om detta? Var det för svårt,

undrar jag? Birgitta berättar att när de var unga och gick på nomadskolan så hände det så många gånger att de blev undersökta. De blev mätta och vägda. De vet inte varför eller vad man gjorde med dessa undersökningar. De var vana vid att det kom många människor utifrån till nomadskolan och de var vana vid att inte ifrågasätta utan att göra som de instruerades att göra. ”Vi tordes inte göra något annat”, säger Birgitta. ”Jag tror att det kan ha varit samma sak med de rasbiologiska undersökningarna, det kom auktoritära människor, klädda i vita rockar som ville undersöka samerna”, säger Karin. ”Barnen var vana att göra som de blev ombedda. Jag tror även att de kan ha varit trevliga när de mötte samerna”, fortsätter Karin. ”Det behöver inte ha varit en obehaglig upplevelse och på så sätt kan de ha lurat folk att ställa upp. Sen är det en helt annan sak med de samer som fotograferades utan kläder.”

Att vägra bli ett offer

Som Karin påpekar ovan är det viktigt att inte skapa bilden av offer utan egen vilja. Förståeligt nog kan deltagarna ha känt obehag när de uppmanades att delta. Samtidigt kan forskning, filminspelningar och även den rasbiologiska fotograferingen och mätningen av samer vara ett resultat av relationer som uppstått mellan forskarna och samerna, om än under ojämlika villkor. Även om personerna har gett sitt samtycke för studien kan man fråga sig vad de gett samtycke till eller om de alls kände till orsaken till studien. Många människor var också misstänksamma och ställde inte upp för forskare medan andra gjorde det.

”Även om samerna förr var tillmötesgående och ställde upp för dessa forskare så var det ständigt livliga diskussioner om politik under vår barndom”, säger Karin. Karin berättar att de inte pratade om de rasbiologiska undersökningarna, istället pratade de om dagsaktuella problem i vardagen. Framförallt kretsade diskussionerna kring markerna,

renens marker. Samtal om hur Vattenfall genom sina kraftverksdämningar förstörde markerna för renskötsel. ”Det var ett samtalsämne som var i var människas mun”, säger Karin. De kände sorg över förlorade marker. Vattenfalls regleringar av älvarna påverkade betesmarkerna runt älvarna, hjortronmyrar försvann under det dämnda vattnet precis som byggnader och bostäder. De viktiga isarna på älvarna blev osäkra och farliga att färdas på. Samerna försökte aktivt påverka beslutsfattare. ”Min pappa pratade också mycket om Inlandsbanan, att svenskarna ville ha den men att samerna inte ville ha den”, säger Karin. ”Den orsakade en mängd renpåkörningar ända från början och samerna satte sig emot den.” Det här var diskussioner som barnen kunde lyssna på när de vuxna samlades, mycket kretsade kring politik. ”De agerade och höll möten, de var tvungna att förhålla sig till alla problem som renskötseln stötte på”, säger Karin.

Det är för mig slående, hur stora kontraster det är mellan de olika ”berättelserna” om samiskt liv som nu spelas upp för mig. Å ena sidan ser jag dessa arkivmaterial i form av foto och film som producerats av människor utifrån och som pratar om samer och samiskt liv på ett generaliserande sätt. Å andra sidan får jag ta del av berättelser och tankar från samiskt liv när vi tittar på de äldre filmerna. En del av berättelserna känner jag igen från min uppväxt, andra är nya för mig. Människor kan välja de livsberättelser, berättelser och historiska minnen som är viktiga för dem för att komma ihåg sitt förflutna. Hur det förflutna lever i nuet i muntliga historier och tystnadens roll har utforskats av antropologen Roza Laptander (2020) i en kontext av Tundra Nenets, en arktisk ursprungskultur. Laptander visar att alla typer av tystnad under kommunikation kan ha en viktig roll och olika betydelser (s. 42). Den kan till exempel kännas igen som ett instrument för att förmedla kunskap, som en speciell kod som endast är känd för en utvald grupp människor.

Det kan också fungera som ett skydd för sig själv eller som skydd av barn och andra familjemedlemmar samt andra i samhället från dåliga minnen och känslor kopplade till det förflutna (s. 60). Med en reflektion över de olika berättelserna som framförs och andra berättelser som är tystade frågar jag varför de inte talar mer om det förflutna? Idag finns inte så många som minns och som kan berätta om sina erfarenheter. Birgitta säger: "Ibland pratar jag om det med mina barn, eller med mina syskon, annars är det inget jag pratar om." Laptander visar att en tystnad i en gemenskap kan brytas, vilket får människor att berätta igen (s. 42). Jag frågar mig själv om dessa gamla filmer kan vara ett sätt för det samiska samhället att öppna sig för att kommunicera. De bör kunna fungera som ett redskap, som en historisk källa.

Framställd "verklighet"

Det har nu gått nästan 80 år sedan filmen spelades in när jag sitter med Kristina och tittar på filmen *Från vinterviste till sommarfjäll* (Wesslén 1949). Med i filmen är hennes mamma Sigga Åstot. Förutom Sigga medverkar flera av hennes släktingar. Kristina säger att "det är både roligt och vemodigt att titta på filmen då man ser så många välbekanta människor som inte längre finns kvar i livet". Kristina pratade aldrig med sin mamma om hur det kändes att delta i filmen. "Det var ingenting man frågade om", säger Kristina. Kristina säger att hon är glad att hennes mamma var med i just den filmen eftersom det är en film som har ambitionen att visa hur det samiska livet var. Det är dock en regisserad och ihopklippt filmversion av det samiska livet. "Det kunde ju ha varit en annan slags film och då kunde det kännas förnedrande." Kristinas uttalande illustrerar tankar kring samisk medverkande i film och även hur "verkligheten" av samiskt liv framställs genom film. Vad det är som lyfts fram och vad det är som inte lyfts fram i filmen. Detta är en viktig dimension av ett praktiskt etiskt förhållningssätt när det

gäller skildringar av samisk kultur. I filmen som Sigga medverkade i har filmaren klippt ihop scener från södra Sápmi med scener från Jokkmokksområdet. Händelser i den så kallade dokumentären är också iscensatta för att skapa en viss dramatik. Detta är någonting som Apmut-Ivar Kuoljok, en annan deltagare i filmen, berättat om i tidigare intervjuer (Kuoljok 2010a:200). Ett exempel är när filmaren har en idé om att i filmen visa hur man flyttar med renar och sätter upp en tältkåta i regnväder. Eftersom produktionen förr var beroende av soligt väder för att kunna filma så hyrdes två brandsprutor in från Vattenfall. I filmsekvensen kommer en rajd flyttande i ett till synes hårt regnväder och sätter upp kåtan och tänder en eld. "Eftersom brandsprutorna ordnade skyfallet var det enkelt att snabbt få upp en eld med torrved", berättar Apmut-Ivar. "Detta var något som publiken hade förundrats över, hur lätt det gick, men det var ju ingen konst att göra det", säger han. I filmrecensioner lyfts filmarens bedrift fram, han som följt samerna på deras flyttningar och som utstått svårigheter under denna tid (Kuoljok 2010a:202). Apmut-Ivar Kuoljok beskriver själv i boken *Renskötarliv* (2013:33) hur förvånad han och många andra blev över att Wesslén i filmens första avsnitt tackade myndigheter och personer för filmens tillblivelse. Men inte ett ord till tack till de familjer som välvilligt stått ut med att i sitt dagliga arbete ha tid att tillfredsställa en krävande filmfotograf. De som hade ordnat med renar, transporter och dygnslånga förseningar under flyttningarna.

Filmerna som Sigga agerade i är en film som har visats både på tv och på biografen där den marknadsfördes just som en dokumentär av samiskt liv. I den svart-vita filmen följer filmaren en familj flytt med renarna över året. Den spelades in under flertalet år under 1940-talet, när Sigga var i 20-årsåldern. I filmen står Sigga tillsammans med två äldre kvinnor i kolt på rad i en sluttning med tygpåsar i händerna och plockar *juobmo*, ängssyra. Detta är

Sigga Åstot plockar juobmo, ängssyra tillsammans med Inga och Anna Gruvvisare. Foto: Stig Wesslén.

en filmsekvens som har blivit till genom att en person bakom kameran har bestämt en handling. Sigga berättade om detta i en tidigare intervju (Kuoljok 2010b). Att plocka *juobmo* var en vardagssyssla under sommaren och Sigga berättar att det var onaturligt att stå på rad tillsammans med de andra kvinnorna och plocka *juobmo*, det var någonting som filmaren arrangerade. ”Så gick det aldrig till när vi plockade *juobmo*”, berättade Sigga och säger att ”det är väl så det går till i film, då gör de som de vill.”

I det fjällområde där Sigga bodde har det passerat mer än en filmare genom tiderna. Detta trots att det inte går att nå området annat än till fots eller med flygtransport. Med den växande turismen till Sápmi skapades ett intresse för att möta samer. Kristina säger att ”man tänker på hur det var förr, att de äldre samerna var med på så många foton, såväl privata foton som i tidningsreportage och i böcker”. I filmerna och på fotografierna förekommer dessa uppställda samer, mestadels i privatfilmer där de utgör ett exotiskt inslag i semesterresan. Sådana fotografier och urklipp har Kristina hemma. På fotografierna står de där stela, poserande i sina koltar bland

främmande människor och när hon frågade vilka de var, så kunde inte Sigga svara på det. ”Det finns så många sådana bilder att de borde blivit less på alla människor som kom, eller kanske var det bara trevligt att träffa andra människor ibland”, lägger Kristina till.

De fotografier som Kristina nämner, samer som poserar i kolt, bredvid sin kåta, bredvid sin hund, bredvid någon främmande person, har jag också funnit i vårt hem. När jag frågat vilka personerna var så har ingen kunnat svara på det. Jag tänker att detta är bara en bråkdel av alla fotografierna som har blivit tagna. Dessa människor har i alla fall skickat ett fotografi till dem. Boken *Black Fox*, skriven av författaren Barbara Sjöholm (2017), är en biografi om etnografen Emilie Demant Hatt. Under början av 1900-talet dokumenterade Demant Hatt samiskt liv och genom hennes anteckningsböcker, korrespondens, teckningar och annat material skildras hennes liv och resor till Sápmi. Under ett av sina fältarbeten i sydsamiskt område stannade hon hos familjen Märta och Nils Nilsson i Glen (s. 138). Här ger Demant Hatt en betraktelse av turisternas besök i familjen Nilssons kåta:

Our quiet life was only broken when the tourists came from Bydalen. They wanted to come up and “see the Lapps.” This they did in the most literal sense. They swarmed into the hut, without asking permission to enter; they stared unabashedly at us and everything inside. They were shamelessly curious and asked about everything without waiting for an answer. “Do you just lie there on the floor and sleep? What do you eat? What is there in the pot? And so on. Some drew in their breath in disgust, “Oh, how it smells. How smoky! My, that people can live this way!”

“You could go crazy with their questions [Märta said]. All the same they don’t remember anything.”

Outside, the tourists posed to be photographed with their horses and other equipment. Maka [Nils] was summoned to be in the photograph. When you come here you had to document, after all, that you had been in the mountains and been together with

the Lapps, these low-built people who lived a filthy life in earthen huts.

When I stay with the Sami and see the tourist's expressions and hear their superficial talk, I blush and feel ashamed on my own race's behalf. Dignity and natural tact are unknown concepts in the way they behave (2017:138).

Liknande berättelser och erfarenheter är jag uppväxt med. Främmande människor som stormat in i kåtan, öppnat skåp och ogenerat tittat runt utan att ha blivit inbjudna. Möten av blickar in i kåtan av okända människor som hänger över fönstren. Våldigt lite hade förändrats från den tid då Demant Hatt gjorde sina observationer i början av 1900-talet fram till slutet av seklet då jag växte upp.

Diskussion

Det audiovisuella arkivet är en del av vårt samiska kulturarv precis som äldre fotografier och uppteckningar om samiskt liv. Idag pågår ett stort arbete med att digitalisera, inte bara äldre filmer utan även arkiv med fotografier, skriftliga och muntliga samlingar. Digitaliseringen har ökat påtryckningarna för institutioner att öppna sina arkiv, vilket har lett till ökad tillgång till de olika arkiven. Materialet skapar nya förutsättningar för att ta del av vår historia och skapa nya berättelser. Digital åtkomst är ett sätt för alla samer att få tillgång till kulturarvet och medför också ett ökat intresse för arkiven. Arkiven blir allt viktigare för att återknyta relationerna till det förflutna och till tidigare generationer. Film ses och tolkas idag av nya samiska generationer. Här är det viktigt med en ökad historisk kunskap för att kommande generationer ska kunna tolka verkligheten bakom dessa filmer. En risk med att tolka filmerna utifrån nutida kontexter är att samma tankemönster och narrativ som i de äldre filmerna reproduceras. Samisk kultur är och har varit så mycket mer mångfacetterad än de skildringar som visas i filmen. Detta är viktigt att förmedla till de samiska ungdomar som idag söker kunskap om sin historia.

För att tolka arkivmaterialet krävs även en förståelse för hur relationerna mellan samerna som ursprungsfolk och majoritetssamhället har skapats och utvecklats fram till idag. Äldre forskning kan lätt förklaras med argumentet att forskare under tidsperioden var präglade av sin tids normer och värderingar, som inte längre bär legitimitet idag (Ledman 2012:35). Bildmaterialet från det rasbiologiska institutet samlades in för hundra år sedan. Vid denna tid fanns inte de etiska regler och riktlinjer som nutida forskare har att förhålla sig till vid vetenskapliga undersökningar. Många av de fotografier som tagits inom ramen för Rasbiologiska institutets verksamhet finns fortfarande tillgängliga i Uppsala universitetsbibliotek. Det finns inga etablerade etiska riktlinjer för hur material får användas, eller av vem, och delar av samlingarna finns tillgängliga för vem som helst genom digitalisering och publicering på internet (Nilsson 2012). Frågan om förvaltning och dokumentation av insamlat forskningsmaterial är återkommande i etiska riktlinjer för urfolksforskning, där vikten av holistiska synsätt poängteras.

Objektifieringen, exotiseringen och stereotypiseringen av samer som förekommer i film- och fotoarkiv aktualiserar viktiga frågor att ta ställning till: hur ska man praktiskt arbeta med dessa arkiv idag? Hur blir de en del av det samiska samhället? Hur ska en samisk historieskrivning med samers egna verklighetsbeskrivningar komma fram i sådant arkivmaterial? Ett verktyg för att utmana dessa bilder som har lyfts i denna artikel är att inkludera de berörda människorna och låta dem bidra med *motherättelser* som utmanar tidigare berättelser. På så sätt genomsyras arbetet med ett etiskt hänsynstagande till dem som i arkiven objektifierats som "lappar". Detta är i linje med Linda Tuhiwai Smith (2012) som betonar hur viktigt det är att det västerländska forskarsamhället kritiskt granskar sin forskning om urfolk och att forskningen genomsyras av etisk hänsyn till de människor som berörs av forskningen.

Filmer har visats för speciellt inbjudna grupper på museet, men även i olika delar av Sápmi, vilket har varit till glädje för många. Under filmvisningarna och samtalen har deltagarna hjälpt mig att lägga märke till andra berättelser och händelser i filmerna, som jag inte själv såg vid första anblicken. Med deras erfarenheter, fick jag också en chans att reflektera över mina egna. När det gäller filmerna och fotografierna så är de konstruktioner av sin tid. De producerades av en person eller organisation med ett speciellt syfte. Även om så är fallet så visar metoden med en dialog att innehållet kan förändras och öppnas med kunskap från de äldre. Genom denna deltagande metod har en diskussion öppnats kring frågan om arkivmaterialet. Även känslor mot materialet har kommit upp till ytan. Arbetet visar att det krävs att vi reflekterar över våra skyldigheter mot dem som deltar i vår forskning och dokumentation och att de erkänns och omsätts i praktiken. Detta sker genom en ömsesidig förståelse och dialog.

Ett praktiskt etiskt arbetssätt som har tillämpats i ett tidigare arbete är att lyfta fram människorna och platserna och koppla ihop personen med ett namn. Detta är viktig information som ofta saknas i arkivmaterial (Kuoljok 2010a:190). Det handlar om att förändra bilden av samer från att vara objekt till att istället vara personer som ska mötas med en ömsesidig respekt. En liknande tanke låg bakom slöjdaren Berit Kristine Andersen Guvsám (2019) när hon i sin masteruppsats *Hærvvås: En undersøkelse av vevde sjal fra lulesamisk område* närmade sig rasbiologiska fotografier tagna i Tysfjord, Norge⁴. I Guvsáms forskning om bruket av sjalar bland samer förr, utgjorde fotografierna en rik källa till kunskap. Där fann hon att både mönster och strukturer på sjalarna framkom tydligt i de svartvita fotografierna. I materialet hittade hon bland annat sin *máttaráhkko*, stammoder som hade blivit mätt och fotograferad, ingen annan information fanns med på fotografiet (Guvsám 2019:9–10). Ett namn är en viktig

del av en persons identitet, det berättar vem du är och var du hör hemma. När Guvsám använde fotografierna skrev hon namnet på personerna och även födelseår, i de fall hon hade den informationen istället för numren (s. 16). Genom att hämta inspiration från sjalarna som kvinnorna på fotografierna bar, ville hon lyfta människorna och visa dem respekt genom att lyfta fram deras kunskaper och traditioner. Även om vi möter stötande föremål i arkiven, som de rasbiologiska fotografierna, så finns de och händelserna får inte tystas ner. Istället bör förhållningssättet och hur materialet presenteras idag diskuteras. I ljuset av diskussioner kring olika metodologier utgör Guvsáms förhållningssätt till de rasbiologiska fotografierna en strategi för att lyfta banden mellan den tidigare generationen med nuet och in till framtida generationer.

Avslutning

Syftet med denna studie har varit att från ett samiskt perspektiv belysa tankar och erfarenheter kring medverkande i forskning och dokumentation och att sammanlänka det med tankar kring etik. Filmer och fotografier tar avstamp i en diskussion om relationerna mellan betraktaren och den som blir betraktad. Filmning och fotografering av samer berörs av liknande historik. Med tanke på mängden filmer och fotografier med samer som gjorts genom tiderna kan vi fråga hur mötena såg ut när dessa filmer spelades in och när fotografierna togs. När det gäller äldre arkivmaterial finns det inte alltid en utbredd kunskap om i vilken kontext dessa har samlats in, hur mötet såg ut när materialet skapades. I arkiven har samiskt liv blivit synligt, människor, djur, markerna, arbetet, flyttvägarna och färderna har blivit dokumenterade. De samiska erfarenheterna och människornas gemenskap med djuren och platserna är ofta osynliga. Film- och fotomaterialet speglar en bild av samiskt liv som är präglad av en objektifiering, exotisering och stereotypisering. De ger utrymme för flera tolkningsmöjligheter och de har använts

av samhället på olika sätt. Genom Karins, Birgittas och Kristina röster har *motherättelser* lyfts fram. Det är berättelser som inte utgår från majoritetskulturens eller forskaren/filmaren/fotografens perspektiv. De är istället skapade utifrån den samiska livsvärlden som de skildrar med hjälp av sin bakgrund och historia. Här har även min egen samiska tillhörighet och bakgrund varit en central del i det ömsesidiga utbytet av kunskap.

Frågan kring erfarenheter och tankar kring samiskt medverkande i film aktualiseras för oss i samband med att Åjtte museum deltagit i projektet *Samisk audiovisuell samling*. Att titta bakåt och fundera över tidigare tiders sätt att jobba med insamling av samisk kultur är viktigt för vårt arbete idag. Det bidrar till en reflektion över hur de enskilda individerna bemöts och bidrar till en reflektion över hur arkivmaterial används och förvaltas idag. Frågorna är viktiga då det nu finns en större tillgång till digitala medier och därmed tillgång till äldre som på ett relativt enkelt sätt kan spridas. Idag styrs både tillgängliggörandet och förvaringen till en stor del av lagar och regler men den etiska aspekten gällande arkivmaterialet är en viktig fråga.

Under 2000-talet har en mera medveten hållning till etiska frågor rörande urfolk vuxit fram. Vid ett ökande tillgängliggörande av arkiven krävs det att vi reflekterar över vilken inverkan det kan ha på det samiska samhället. Det gäller när vi ser/visar filmer som speglar äldre tiders syn på samerna och som speglar dåtida samhällshierarkier, filmer där samisk kultur framställs genom verklighetsfrämmande och romantiserande skildringar. Film och foto har den förmågan att på ett levande sätt skapa upplevelser och väcka känslor hos tittaren. Material som tidigare kan ha upplevts som oproblematiska att visas upp kan idag upplevas som stötande av den samiska befolkningen. När vi arbetar med äldre arkivmaterial har vi ett ansvar för de känslor som väcks i det samiska samhället. Ansvaret innebär att vi lyfter de etiska frågorna kopplade till dem

för diskussion. Detta innebär ett utforskande av relationen mellan samerna och majoritetssamhället, både ur ett historiskt perspektiv och utifrån vår egen tid.

Kajsa Kuoljok, fil.dr

Åjtte museum/ Institutionen för stad och land
Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala
Åjtte museum/ Department of Urban and Rural
Development
Swedish University of Agricultural Sciences,
Uppsala

Nyckelord: etik, arkivmaterial, samer, film, fotografi

Noter

- 1 Detta är en omarbetad version av artikeln Etijjka Sámiij vuojnos filmaj ja gávåj gehtjadjijn, *Diedut* 1/2022.
- 2 Regler och riktlinjer för forskning: <https://codex.uu.se>. https://www.siefhome.org/downloads/publications/statements/SIEF_StatementDataManagement.pdf.
- 3 Projektet *Samisk audiovisuell samling – filmer och teveprogram i arkiv och på webb* är ett samarbete mellan Umeå universitet, Stockholms universitet, Sametinget, Åjtte – Svenskt fjäll- och samemuseum, Kungliga biblioteket och Svenska Filminstitutet.
- 4 Sommaren 1914 och 1921 genomfördes rasbiologiska undersökningar i Tysfjord, ledda av Alette och Kristian Schreiner (Evjen 1998: 173–174). Detta resulterade i rapporten *Tysfjordlappen* som publicerades 1932. Alette Schreiner skriver i rapporten att samerna var ovilliga till att delta i undersökningen (Evjen 1998:175).

Referenser

- CODEX 2021: <https://codex.uu.se>, hämtad 21-10-04.
- Broberg, Gunnar 1995: *Statlig rasforskning: En historik över Rasbiologiska institutet*. Lund: Lunds universitet.
- Broberg, Gunnar 1990: Bakom och framför kameran. *Västerbotten* 2, s.136–147.
- Drugge, Anna-Lena 2016: Forskningsetik och urfolksforskning. I: Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.): *De historiska relationerna*

- mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*, s. 191–218. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Ellis, Carolyn, Adams, Tony. E. & Bochner, Arthur P. 2011: Autoethnography: An Overview. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 36, 4(138), s. 273–290.
- Evjen, Bjørg 1998: *Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869–1950*. Bodö: Sentraltrykkeriet AS.
- Farahani, Fataneh 2010: In being an insider and/or an outsider: A diasporic researcher's catch-22. I: Loshini, Naidoo (red.): *Education without borders: Diversity in a cosmopolitan society*. Nova Science.
- Gustafsson, Tommy 2007: *En fiende till civilisationen [Elektronisk resurs] : manlighet, genusrelasjoner, seksualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet*. Diss. 2008. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lnu:diva-8945>.
- Guvsám Andersen, Berit Kristine 2019: *Hærvvås : En undersøkelse av vevde sjal fra lulesamisk område*. Kautokeino: Sámi allaskuvla / Sámi University of Applied Sciences. <https://hdl.handle.net/11250/2651294>, hämtad 21-10-04.
- Hirvonen, Vuokko 2008: *Voices from Sápmi: Sámi Women's Path to Authorship*, övers. Kaija Anttonen. Guovdageaidnu/Kautokeino: DAT, 2008, 31.
- Jernsletten, Nils 1978: *Om joik og kommunikasjon. Kultur på karrig jord. Festskrift til Asbjørn Nesheim*. Oslo: Norsk folkemuseum.
- Joks, Solveig 2015: *Laksen trenger ro. Tilnærming til tradisjonelle kunnskaper gjennom praksiser, begreper og fortellinger fra Sirbmáområdet*. Diss., Tromsø UiT, Norges Arktiske Universitet, Tromsø.
- Knoblock, Ina 2022: *Writing-Weaving Sámi Feminisms: stories and conversations*. Department of Gender Studies, Faculty of Social Sciences, Lund University, Diss. (sammanfattning) Lund: Lund University.
- Kuokkanen, Rauna 2008: From Research as Colonialism to Reclaiming Autonomy: Toward a Research Ethics Framework in Sápmi. *Ethics in Sámi and Indigenous Research*. Report from a Seminar in Kárásjohka, Norway, Nov. 23–24, 2006. Kautokeino: Sami Institute, s. 48–63.
- Kuoljok, Apmut Ivar 2007: *Mitt liv som renskötare*. Skellefteå: Ord & visor.
- Kuoljok, Apmut Ivar 2013: *Renskötarliv: storvilt och tjäderjakter*. Skellefteå: Ord & visor.
- Kuoljok, Kajsa 2010a: Att skildra en kultur. Erland Mårald och Christer Nordlund (red.): I: *Kamerajägaren: Stig Wesslén's skildringar av naturen och det samiska*. Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet. s. 189–202.
- Kuoljok, Kajsa 2010b: Att kunna och vilja dela med sig. Åsa Nordin-Jonsson (red.): *Árbediehtu: samiskt kulturarv och traditionell kunskap*. Kiruna: Sametinget. s. 56–67.
- Lantto, Patrik 2000: *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Umeå: Institutionen för nordiska språk, Kulturgräns norr.
- Lantto, Patrik 2010: Att leva sitt liv på "fädrens vis": Stig Wesslén och samefrågan. I: *Kamerajägaren: Stig Wesslén's skildringar av naturen och det samiska*. Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet.
- Laptander, Roza 2020: *When we got reindeer, we moved to live to the tundra: The Spoken and Silenced History of the Yamal Nenets*. Acta electronica Universitatis Lapponiensis 278. Rovaniemi: University of Lapland Printing Centre.
- Ledman, Anna-Lill 2012: *Att representera och representeras [Elektronisk resurs] samiska kvinnor i svensk och samisk press 1966–2006*. Diss. Umeå: Universitet Umeå.
- Liliequist, Evelina & Silow Kallenberg, Kim 2022: Autoetnografi. I: Silow Kallenberg, Kim, Nystrand von Unge, Elin & Wiklund Moreira, Lisa (red): *Etnologiskt fältarbete: nya fält och former*. Upplaga 1 Lund: Studentlitteratur.
- Liliequist, Marianne 2016: Rethinking the proxemics of interviewing. I: Griffin, Gabrielle (red.). *Cross-cultural interviewing: feminist experiences and reflections*. London: Routledge.
- Lundmark, Lennart 1998: *Så länge vi har marker: samerna och staten under sexhundra år*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Madsén, Lars 1967: *Vildmarksälven del 4. Kåtor-nas folk*.
- Mörkenstam, Ulf 1999: *Om "Lapparnas privilegier": föreställningen om samiskhet i svensk*

- samepolitik 1883–1997*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Nilsson, Johan 2012: *En studie om hanteringen av Rasbiologiska institutets samling och känsligt material vid Uppsala universitet*. Kandidatuppsats. Borås: Borås universitet. <http://bada.hb.se/handle/2320/11244>.
- Persson, Curt 2018: "Då var jag som en fånge": *statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*. Övertorneå: Svenska tornedalingars riksförbund - Tornionlaaksolaishet : Met Nuoret.
- Porsanger, Jelena 2004: *An Essay about Indigenous Methodology*. *Nordlit*. 8. 10.7557/13.1910.
- Sámiid Riikkasearvi, Svenska samernas riksförbund 2019: *Forskningsriktlinjer*. <http://pdf.sapmi.se/wp-content/uploads/2019/08/Forskningsriktlinjer-SSR-2019-antaget-dokument.pdf>, hämtad 21-10-04.
- Sametinget 2021: *Forskningspolitisk strategi*. Antagen av plenum 2021-02-23--26. <https://www.sametinget.se/156606>, hämtad 21-10-04.
- SIEF 2021: https://www.siefhome.org/downloads/publications/statements/SIEF_StatementData-Management.pdf, hämtad 21-10-04.
- Silvén, Eva 2021: *Friktion: Ernst Manker. Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. Lund: Nordic Academic Press.
- Sjoholm, Barbara 2017: *Black Fox: a life of Emilie Demant Hatt, artist and ethnographer*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Smith, Linda Tuhiwai 2012: *Decolonizing methodologies: Research and Indigenous peoples*. 2nd edition. London: Zed.
- Wesslén, Stig 1949: *Från vinterviste till sommarfjäll*.

SUMMARY

Ethics based on a Sámi perspective in the encounter with film and photography

Based on older films and photographs, this article discusses archival material with a Sámi presence. The aim is to highlight thoughts and experiences of research and documentation in various forms from a Sámi perspective and to link it with thoughts about ethics. The approach to older Sámi archival material is not static but changing, and during the 21st century a more conscious approach to ethical issues concerning indigenous peoples has emerged. In all forms of work with the collection of research material, we have two dimensions of ethics to deal with; what the national legislation regulates as well as a personal and practical ethics that arise in the meeting between man and material or between people. In this article, personal stories and experiences from the knowledge holders form an

empirical basis for the discussion. Their counterstories contribute alternative stories to the stories presented through the eyes and voice of the majority population in the form of film and photography. Today, the older generation are important mediators of Sámi culture and history to a younger generation. Through their personal stories, they contribute knowledge that is otherwise impossible to reach. Although it is their stories that constitute the empirical material in the article, I bring in my own reflections and thoughts. Here, my own Sámi affiliation and background have been a central part in the mutual exchange of knowledge.

Keywords: ethics, archival material, Sámi, film, photography